

Nuo plūgo iki kryžiaus. Geležinių kryžių puošybos tipologinės sąsajos

Antanas Stravinskas

Lietuvos mokslų akademijos biblioteka

Pamatinis lietuvių žemdirbio padargas nuo seno buvo arklas, o vėliau – feodalizmo laikais – dvidantė žagrė. Taigi ilgainiui iš arklo išsivystė žuobriai, dvidantės žagrės, mediniai ir geležiniai plūgai¹. Griškabūdžio krašto kalviai, panašiai kaip ir kitų Lietuvos vietų, dažniausiai atlikdavo įvairius žemės ūkiui reikalingus darbus ir, ko gero, pirmiausiai išmoko nukalti kaplius ir įvairių konstrukcijų (tipų) noragus². Čia (beje, kaip ir visoje Užnemunėje) jau XIX a. viduryje greta dažno keturlaukio ūkio ėmė išsigalėti daugialaukis, o drauge su juo vis sparčiau tobulėjo žemės dirbimo technika. Medinė žagrė čia jau XIX a. viduryje, o ypač antroje pusėje, „įgydavo“ vis daugiau geležinių dalių, o pačiame amžiaus gale pasirodė ir geležinės žagrės, kurias nukaldavo vietiniai kalviai. XIX ir XX a. sandūroje šiame krašte atsirado ne tik fabrikiniai, bet ir kalvių darbo vienvagių ir net dvivagių plūgų, geležinių akėčių, o iš trikampių akėčių galėjo išsirutulioti ir senoviškos spyruoklinės akėčios „drapakai“. Šiuos žemės dirbimo technikos pasikeitimus 1967 m. aprašė J. Laniauskaitė, o 1969 m. ekspedicijoje užrašė V. Baltrušaitis³. Juos savo atsiminimuose minėjo ir V. Gustainis: „Pridurmui atsirado ir geležiniai kultivatoriai – drapakų pusbroliai. Geležinės žagrės tobulėjo, pamažu atsirado ir dvivagių plūgai...“⁴

Griškabūdžio kalviai gebėjo ne tik meistriškai pagaminti ūkiui reikalingus padargus, bet ir puoselėti vietos grožio tradicijas – nukalti originalius kryžius-paminklus ir taip tenkinti vietos žmonių dvasinius bei estetinius poreikius.

Kai kurie šio krašto geležiniai (ir mediniai) paminklai jau publikuoti⁵. Kitus dar 1968 m. nufotografavo Lietuvos dailės muziejaus Liaudies meno skyriaus ekspedicijoje dirbęs K. Černius, juos taip pat nufotografavo, nupiešė ir aprašė 1992 m. Lietuvos kraštotyros draugijos kompleksinės ekspedicijos dalyvis mokytojas iš Šiaulių Jonas Krivickas⁶. Analogišką medžiagą surinko VU studentas Darius Jakonis 1995 m. ekspedicijoje Kriūkų apylinkėje⁷.

Visa ta medžiaga su dėkingumu naudotasi rašant šį straipsnį, nes užfiksuoti daugiausiai vietiniai, čia gimę ir augę kalviai bei jų darbai. Tačiau, be griškabūdiečių, kalvystės mokslus išėjusių ir didelį patyrimą įgijusių iš vietinių kalvių, esama ir iš toliau atsikėlusiuo

¹ Dundulienė P. *Lietuvių etnografija*, Vilnius, 1982, p. 37; Dundulienė P. *Žemdirbystė Lietuvoje (nuo seniausių laikų iki 1917 m.)*, Vilnius, 1963, p. 27–30, 76, 86, 87, 94–96, 112, 113.

² Dundulienė P. *Lietuvių etnografija*, p. 38–43.

³ Baltrušaitis V. Tradiciniai žemdirbystės įrankiai Griškabūdžio apylinkėje (XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje), *VUB*, f. 81-300, l. 2, 5, 6, 12; Laniauskaitė J. Senieji Suvalkijos valstiečių arimo ir sėjos įrankiai, *Kraštotyra*, Vilnius, 1967, p. 116.

⁴ Gustainis V. Mano gimtasis Vinkšnupių kaimas 19-tojo šimtmečio pabaigoje ir 20-jo šimtmečio pradžioje (Šakių r.), *ES*, b. 348, l. 35.

⁵ Kontrimas Č. *Lietuvos geležiniai kryžiai*, Vilnius, 1991, p. 211–213; *Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra*, Vilnius, 1990, kn. 2, p. 341, 347.

⁶ Krivickas J. Medžiaga, surinkta ekspedicijos metu Griškabūdžio apylinkėje 1992 m.; aprašyti 9 įvairaus amžiaus kalviai, padaryta 10 piešinių ir 19 nuotraukų.

⁷ Jakonis D. Lietuvos kraštotyros draugijos 1995 08 05–1995 08 11 organizuotos ekspedicijos Šakių r. Kriūkų apylinkėje ataskaita; aprašyti 7 kalviai, padaryta 13 piešinių.

bių meistrų. Vienas iš jų – Boleslovas Jurgelionis (gim. 1903 m. Drapalių k., Leipalingio vls.), po Antrojo pasaulinio karo atsikėlęs į Siūntautus, o iš ten – į Griškabūdį. Be įvairių ūkiškų darbų, jis mėgo kalti ir kapų kryžius. B. Jurgelionio darbo kryžių esama Leipalingio, Liškiavos, Seirijų, taip pat ir Griškabūdžio kapinėse. Jo ir Selestino Krivaičio (gim. 1932 m. Būdėlės k., Jankų vls.) darbo kryžiai jau yra šių laikų „moderniško“ stiliaus paminklai, dažnai padaryti (suvirinti) iš metalinių vamzdžių ir polichromuoti baltais ir juodais aliejiniais dažais. Paprastai jie imituoja liaudies dainose ir poezijoje mėgstamą lietuvišką beržą. Tai būdingas šių paminklų bruožas. Tokių kryžių aptinkama ir kituose etnografiniuose regionuose.

Šiame straipsnyje bus kalbama apie senesnius (XIX–XX a. pradžios) zanavykiškus metalinius kryžius, kurių autorystės dabar beveik neįmanoma nustatyti. Sprendžiant iš jų nesudėtingos konstrukcijos ir gana saikingos puošybos, galima spėti, kad kai kuriuos galėjo padaryti ir kalviai evangelikai arba kadaise į Sūduviją atsikėlę prūsai, kurie čia galutinai nutautėjo ir perėmė vietos papročius bei tradicijas. Apie tokį svetimtaučių amatininkų atsikraustymą ir jų sulietuvėjimą bei vietinių tradicijų puoselėjimą jau esu rašęs 1967 m.⁸ Tad kodėl negalėjo panašiai atsitikti ir Užnemunėje, kur kadaise gyveno ištis nemažai čia (ypač į aplinkinius dvarus) atsikėlusiu prūsų, vietos gyventojų tiesiog vokiečiais vadinamų?

Ši mano apriorinį teiginį iš dalies patvirtina ir kai kurie Užnemunės kalviai, prisiminę savo senolių pasakojimus. Tai Antanas Urbštas iš Kriūkų, Juozas Sinkevičius iš Žūklijų, Vincas Vaičiūnas iš Gegūžių kaimo. Štai keletas pavyzdžių. Tai tarpukaryje Ilgūvės dvare dirbęs Lietuvos vokiečių Karolis Vymėris, Žūklijų kaime kalviavęs Pukas (ar Fukas?) ir pas jį į žentus atėjęs Pulmonas (Pulmono tėvas taip pat buvo kalvis), taip pat Griškabūdžio apylinkėje, Katilių kaime XX a. pradžioje gyvenęs gabus lietuvis kalvis Simonas Butvila (vėliau jis persikėlęs į Paluobius; čia ir miręs dar prieš Antrąjį pasaulinį karą). Jis gebėjęs nukaldinti retesnės (sudėtingesnės) formos pasagas, dailius vyrius (*zoviesus*), užraktus (*jutrynas*), grąžtus. Galimas daiktas, jis yra nukalęs ir geležinių antkapinių kryžių.

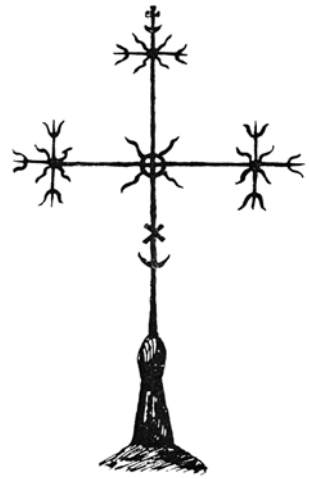
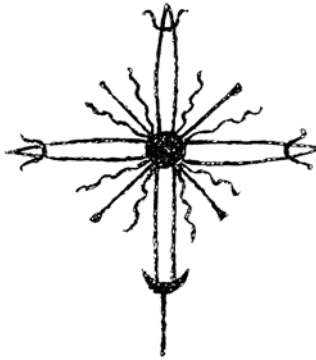
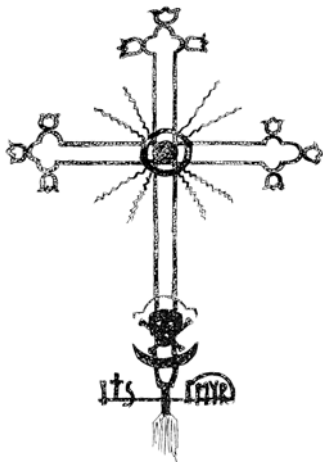
Griškabūdžio ir gretimų apylinkių metalinius kryžius, būdingus beveik visos Sūduvos paminklams, pagal jų pritaikymo bei panaudojimo pobūdį galima skirti į dvi stambesnes grupes: sakralinių pastatų (bažnyčių, koplyčių, varpinių) kryžius ir antkapinius paminklus. Pastarieji sudaro šios publikacijos daugumą ir pagal savo konstrukciją taip pat skiriami į dvi tradicines grupes – vienastiebius ir rėminius.

Šio krašto bažnyčių, statytų daugiausiai XIX a. pradžioje arba pirmojoje pusėje, o remontuotų amžiaus gale, kryžiai yra gerokai (50–60 ar net daugiau metų) ankstyvesni už geležinius kapų paminklus ir todėl galėjo turėti tam tikros įtakos pastarųjų konstrukcijai ir puošybai.

Griškabūdžio aštuonkampio plano bažnyčios, statytos 1792–1796 m. pagal inžinieriaus ir architekto Juozapo Vališiausko projektą (vėliau keletą kartų remontuotos)⁹, kryžiai yra ažūriniai. Jų forma primena ir kai kuriuos rėminius šio krašto kapų paminklus. Bažnyčios kryžių puošyba, kaip ir daugelio šio regiono paminklų, yra palyginti saikinga ir kukli, visų pirma pasižyminti derama pagarba svarbiausiam krikščionių tikėjimo ženklui –

⁸ Stravinskas A. Nagingų kalvių šeima, *Kultūros barai*, 1967, nr. 12, p. 22–25.

⁹ Misius K., Šinkūnas R. *Lietuvos katalikų bažnyčios*, Vilnius, 1993, p. 492, 493.

kryžiui. Tačiau, be daugelyje Lietuvos paminklų (tiek medinių, tiek ir geležinių) kryžmų pažastyse aptinkamų spindulių, turi ir tradicinius (paprastai bažnyčių kryžiams nebūdingus) mėnulio delčios ženklus (1 pav.) (vienas kryžius yra su mėnuliu, neįprastai apverstu ragais žemyn). Be to, centrinio bažnyčios bokšto kryžiaus kryžmų galai padabinti Sūduvos kryžiams būdingomis stilizuotomis, kiek išdidintų formų lelijomis¹⁰. Lelijos sakraliniame liaudies mene simbolizuoja šventumą, dorą ir skaisumą. Čia kaip būdingus šio krašto paminklus galima nurodyti Ilguvos bažnyčios bokštų geležinius kryžius, papuoštus išsiskleidusiais lelijų žiedais. Šių geležinių kryžių („karūnų“) piešiniai dabar yra saugomi Lietuvos dailės muziejaus Liaudies meno skyriuje ir todėl jų nuotraukos pateko į A. Mikėnaitės 1971 m. sudarytą katalogą¹¹. Lelijų motyvais buvo puošiami ne tik kryžiai, bet ir audiniai (ypač prijuostės) bei įvairūs medžio dirbiniai (skrynios) ir kt.

Panašius puošybos elementus turi Griškabūdžio šventoriaus koplytėlės kryžius (2 pav.), taip pat Šuopių sodybos (Sintautų apyl.) kryžius, Lekėčių ir Lukšių paminklų geležinės viršūnės (3 pav.), kurias yra nupiešęs dailininkas Č. Kontrimas, o nufotografavęs K. Černius. Analogiškų puošmenų turi ir Šilgalių (buv. Kunigėlių k., Lukšių apyl.) kapų koplyčios kryžiai. Be čia minimų puošybos elementų, centrinis Griškabūdžio bažnyčios kryžius turi dar ir labai retą (išskyrus laidotuvių apeigoms skirtus kryžius) šio žemiškojo gyvenimo trapumo, laikinumo simbolį – kaukolę ir dabar sunkiai iššifruojamą įrašą¹² (1 pav.). Beje, kaukole pažymėtas ir Griškabūdžio šventoriaus vartų užraktas. O kalvio kaustytos apsauginės bažnyčios zakristijos durų juostos primena nesudėtingą paprastų lietuviškų medinių vartų konstrukciją (4 pav.). Panašių puošybos bei sutvirtinimo elementų turi ir Klaipėdos krašto metaliniai paminklai¹³. Taigi ir šio krašto kryžių, ir durų puošyba išties yra labai paprasta ir kukli.

1 pav. Griškabūdžio bažnyčios bokšto kryžius

2 pav. Griškabūdžio šventoriaus koplytėlės kryžius

3 pav. Lekėčių bažnyčios kryžius

1972 m. Piešė dail. Č. Kontrimas

¹⁰ Kontrimas Č. *Lietuvos geležiniai...*, p. 212.

¹¹ Mikėnaitė A. Lietuvių liaudies geležinės kulto ir memorialinių paminklų viršūnės. *LTSR dailės muziejaus katalogas*, Vilnius, 1971, p. 87 (pieš. 139, 140).

¹² Kontrimas Č. *Lietuvos geležiniai...*, p. 212.

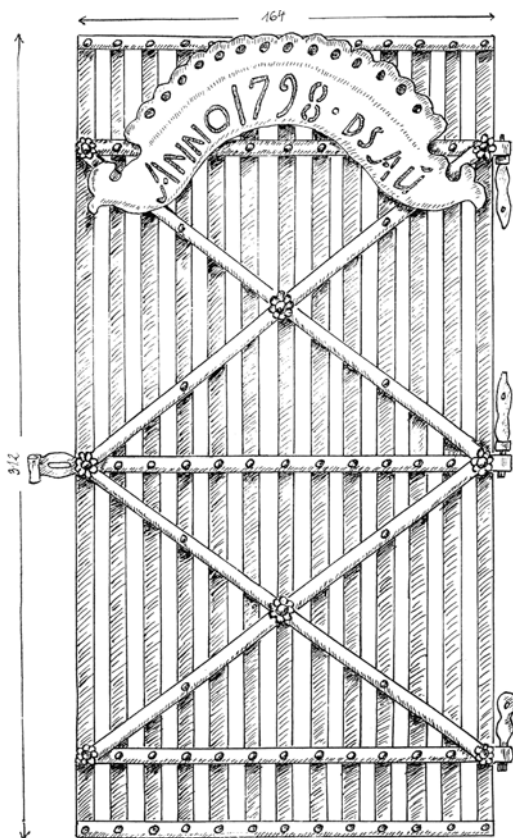
¹³ Stravinskis A. Klaipėdiškiai kalviai ir jų pagaminti paminklai, *Lietuviniukų kraštas*, Kaunas, 1995, p. 450.

Apie šio krašto (Griškabūdžio, Sintautų ir Kudirkos Naumiesčio) kapines ir kapų paminklus rašė bei kapų tvorelių ir kryžių piešinių pateikė žinomas Lietuvos kapinių ir kryžių įrašų tyrinėtojas etnologas V. Milius. Jis šios vietovės kaltinius kryžius taip pat tradiciškai skirsto į du tipus: stiebinius ir rėminius. Taikliai apibūdina jų pagrindinius puošybos elementus, primenančius didžiąsias raides S, C, neryškius ar kiek ryškesnius spindulius ir kt.¹⁴

Vienas iš labai kukliai puoštų Griškabūdžio vienastiebių kapų paminklų jau yra publikuotas¹⁵. Tai iš plokščios geležies nukaltas kryžius. Jis tarytum grakščiai, bet saikingai apkaišytas stiliuotais lapeliais, kalvio sudėliotais į amžinojo gyvenimo simbolius – kryželius. Šis ir kai kurie kiti kryžiai turi ir mediniams kryžiams būdingų elementų – užrašą INRI, krucifiksą, dengiamąjį stogelį ir kt. Daugelio šio krašto geležinių kryžių stiebai apvedžioti siauresnėmis

juostelėmis, o iš jų kryžmų centro sklinda kryželiai, lietinės smailės, kalti tiesūs ar pasuktai vingrūs, bet drauge kuklūs, santūrūs saulės spinduliai. Tačiau kartais kryžiaus stiebą ir jo petelius dengia pabrėžtinai ryškiais apsodais („žiedais“) sujungtos kaltos ir lenktos geležies juostelės, kurių kompozicija sudaro tarytum koplytėlę krucifiksui. Ir čia kryžių galus užbaigia amžina gyvastį simbolizuojantys lapai (5, 6 pav.). Kartais prie tokių kryžių stiebo yra pritvirtintos įvairių formų lietinės plokštelės su įrašais apie mirusiuosius (7 pav.). Tie įrašai įdomūs ir tuo, kad dažnai buvo nurodoma ne tik kam tas ar kitas paminklas pastatytas, bet ir kas jį pastatydino. Pavyzdžiui: „[Mirė] Petras Juszka giw. 38 m. †22 d. wasariaus 1902 m.... Paminklą statė prisiega (jo žmona) Agota“; arba: „Ata Jiewa Kazlauckienė †12 Rugsėju 1903 m. giwiana 62 m. Paminkla ta state jos wiras Ignaciuszas...“; arba dar: „Tėwucziams ir broliui... Antanawicziams... isz Paplinių Juozas“. Tai vienas senesnių šio krašto paminklų, matyt, pastatytas jau po 1871 m., t. y. po tėvų ir brolio Jono mirties. Šių paminklų puošyba bei įrašų plokštelės rodo tam tikrą jų giminybę su Klaipėdos krašto analogiškais paminklais.

Kartais originalūs geležies juostelių išraitimai simetriškai apkabina stiebą bei kryžmas iš abiejų pusių. Dar kitos geležies juostelės taip išraitytos ir sujungtos, kad sudaro tarytum dieviško-

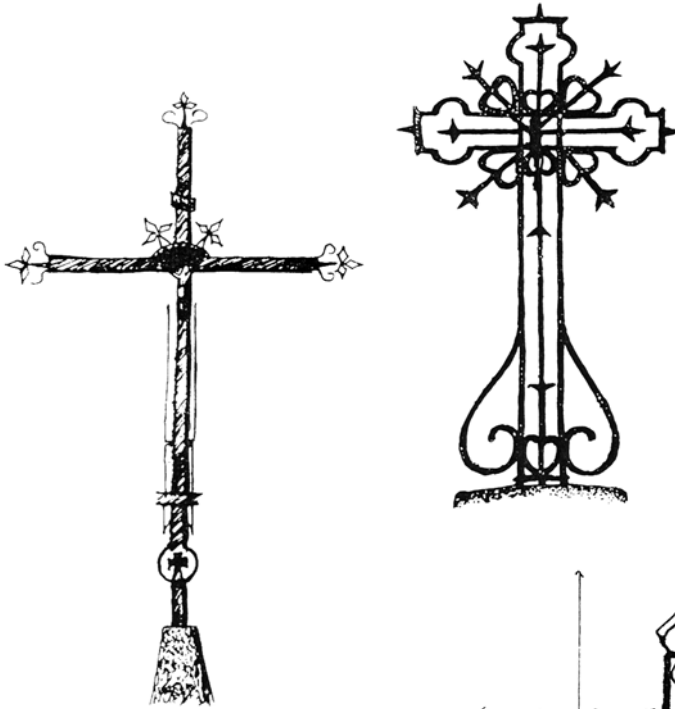

4 pav. Griškabūdžio bažnyčios zakristijos durys (1798 m.).

1992 m. Piešė mokyt. J. Krivickas

¹⁴Milius V. Žvilgsniai į kapines, Sintautai. *Žvirgždaičiai*, Vilnius, 1996, p. 153–155.

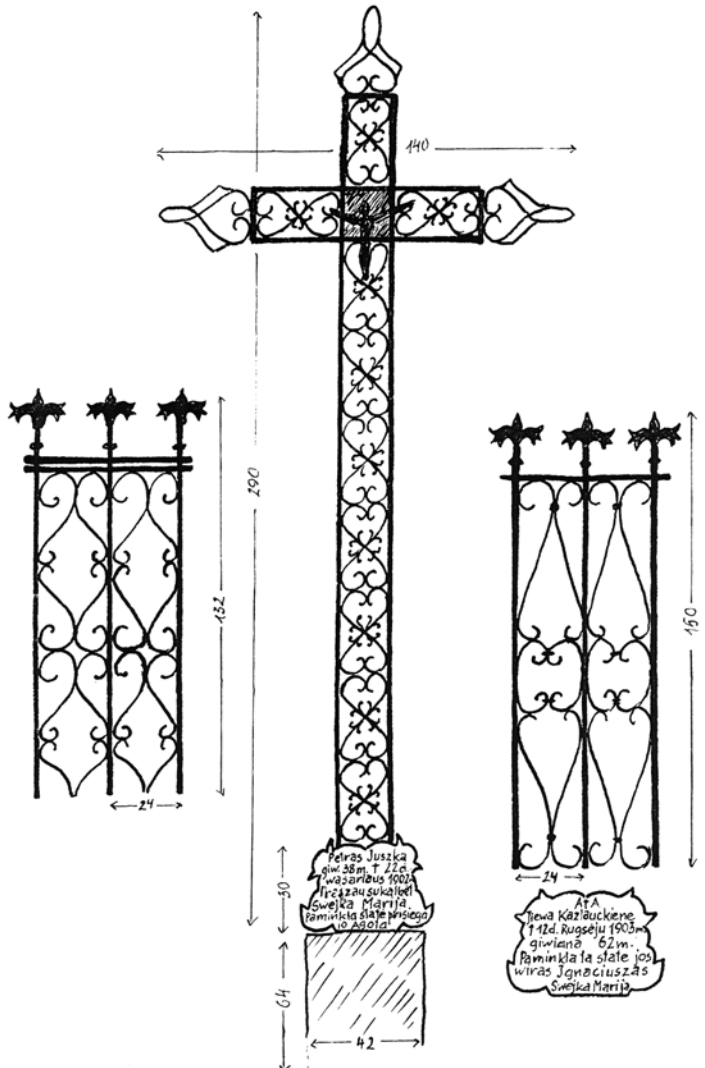
¹⁵Kontrimas Č. *Lietuvos geležiniai...*, p. 213 (pieš. 375).

5 pav. Griškabūdžio kapų kryžius

6 pav. Lekėčių šventoriaus kapų kryžius

1972 m.
Piešė Č. Kontrimas

7 pav. Griškabūdžio kapinių kryžius, įrašai, tvorelės. 1992 m. Piešė mokyt. J. Krivickas

sios, arba amžinosios, šviesos vainiką arba krucifikso aureolę. Dar kitais atvejais tie geležies juostelių išraištos taip supinami, kad sudaro stebėtinai lengvą, žmogaus dvasią ir jo religinius jausmus aukštyn keliantį ažūrą.

Didelių esinių išlankstymų originalumu ir jų supynimo meistriškumu pasižymi rėminiai Griškabūdžio ir gretimų apylinkių geležiniai kapų kryžiai. Pavyzdžiui, panašių išraištų bei supynimų turi ir Barzdų bažnytkaimio kapinių paminklai. Kartais didesnių ir ilgesnių esinių sukeitimų centre pakartojami mažesni išraištai, kurie sudaro lengvų, grakščių rozečių formą. Tokių kryžių petelių galai taip pat baigiasi esiniais išraištomis, suteikiančiais paminklams darnaus vientisumo ir užbaigtumo išpūdį (7 pav.). Tačiau čia pat esama ir paprastų kryžmų užbaigų.

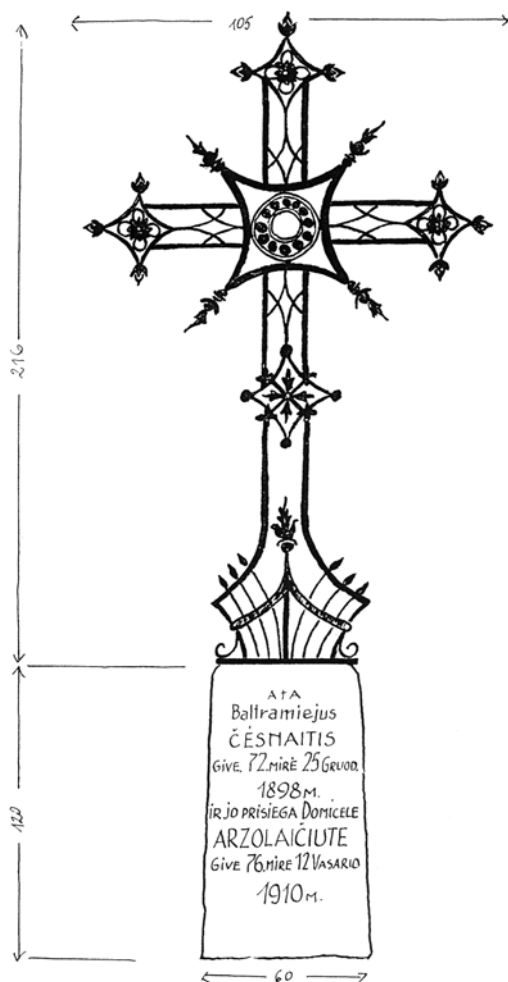
Įdomi detalė – panašiai kaip Žemaitijoje (ir Aukštaitijoje), rėminių kryžmų centrą dažnai sudaro kiaurapjūviai kvadratai, prie kurių tvirtinami krucifiksai (6 pav.). Be abejo, ir čia esama išimčių (7 pav.). Šio rėminio kryžiaus vidų puošia rombus primenantys arba rombų vėrinį imituojantys kvadratai. Be to, tokie rombų vėriniai dar pajavirinami saikingai išdėstytomis karpytomis skardos žvaigždutėmis, o kryžmų galus užbaigia daugelio Lietuvos kalvių mėgstami kryželiai.

Griškabūdžio kapinėse yra ir originalios formos lietištas ketaus kryžius-žvaigždė. Rombo formos žvaigždė ritmingai pasikartoja stiebo apačioje, viršuje ir kryžmų galuose (8 pav.). Manome, kad tokia ar panaši lietištas ir kai kurių kalvinių šio krašto kryžių puošyba neginčijamai rodo Klaipėdos krašto ir Žemaitijos paminklų įtaką Sūduvos metalinių paminklų konstrukcijai ir puošybai.

Peršasi tokios išvados ir palyginimai: Griškabūdžio, Paluobių, Sintautų ir kitų šio krašto bažnyčių, koplyčių ir kapų kryžiai yra nukalti vietinių kalvių XIX a.–XX a. pradžioje. Pagal konstrukciją jie, kaip ir kitur, skirstomi į vienastiebius ir rėminius. Ir vieni, ir kiti dažniausiai turi tik labai kuklius kryžmų puošmenis – saulės spindulius ir daug puošnesnius esinius išraištumus, kurie kartais sudaro tarsi krucifikso aureoles. Kartais tie geležies išraištai būna sujungti labai ryškiais apsodais.

Kai kurie šio krašto bažnyčių, koplyčių, varpinių ir kapų kryžiai yra papuošti būdingais kiek išdidintų formų lelijų žiedais, pasitaikančiais ir kitose liau-

8 pav. Griškabūdžio kapinių lietištas (ketinis) kryžius-žvaigždė (1910 m. ?). 1992 m. Piešė mokyt. J. Krivickas

dies meno šakose. Nesvetimi šio krašto kryžiams ir stilizuotų lapų motyvai. Dažnai jais užbaigiami kryžmų galai. Iš kitų Lietuvos vietų geležinių kryžių jie išsiskiria ir tuo, kad neretai turi mediniams kryžiams būdingų elementų – įrašų INRI, taip pat lietinių lentelių su žiniomis apie čia palaidotus mirusiuosius.

Vienas kitas šio krašto geležinis kapų kryžius (panašiai kaip ir Klaipėdos krašte) turi lietines smailes. Kartais greta kaltinių geležies kryžių čia esama ir lietinių ketaus kryžių.

Visa tai leidžia teigti, kad šio krašto kryžių puošyba yra gimininga kai kurių Žemaitijos ir Klaipėdos krašto metalinių paminklų puošybai. Tokia įtaka galėjo atsirasti dėl palyginti gausaus čia gyvenusių kalvių evangelikų liuteronų skaičiaus.

Straipsnio rankraštis įteiktas 2001 06 25, serijos „Lietuvos valsčiai“ Lietuvos lokalinių tyrimų mokslo darbų komisijos įvertintas 2007 12 11, skelbti parengtas 2010 04 26.
Straipsnis numatomas spausdinti „Lietuvos valsčių“ serijos monografijoje „Griškabūdis“ (vyr. redaktorius ir sudarytojas *Vingaudas Baltrušaitis*).

Straipsnio kalbos redaktorius *Albinas Masaitis*, korektorė *Rasa Kašėtienė*, anglų k. redaktorius, vertėjas *Aloyzas Pranas Knabikas*.

Straipsnio priedai, skelbiami atskirai (tam skirtuose leidinio skyriuose):

1. Straipsnio santraukos lietuvių ir anglų kalbomis.
2. Žinios apie autorių.

© Skelbiant ar bet koku būdu panaudojant bet kurį svetainės www.llt.lt tekstą ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti interneto svetainės „Lietuvos lokaliniai tyrimai. www.llt.lt“ visą nesutrumpintą pavadinimą, tomo (darbo) sutartinį kodinį pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių“ serijos ir monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio pirmojo paskelbimo serijos monografijoje ir jo paskelbimo svetainėje www.llt.lt datas (jei šios datos sutampa, skelbiama viena – paskelbimo svetainėje www.llt.lt data) .